

*Присвячується професорові Ганні Олександрівні Козачук
з нагоди її ювілею*

ЯДЕРНІ ОДИНИЦІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ЗВУКОНАЙМЕНУВАНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ірина Віталіївна Багмут

(Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, ІУФ, Кафедра української мови – Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szlav Filológiai Tanszék
i_bagmut@ukr.net)

Про багатство навколишнього світу людина дізнається через п'ять зовнішніх органів чуття: зір, слух, смак, дотик, нюх – для опису яких у мові наявні спеціальні лексичні одиниці. Значне місце в цій групі посідають лексеми, які передають номінацію звуку, – звуконайменування, або акустемі. Завдання статті – з'ясувати структурно-семантичні особливості центральних акустем, які творять ядро лексико-семантичного поля звуконайменувань (далі – ЛСПЗ) у сучасній українській мові.

Проблеми системної організації лексичного складу, семантики стали об'єктом дослідження у працях українських – О.О. Потебні, Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівського, О.О. Тараненка та ін. – і зарубіжних мовознавців – Й. Тріра, Л. Вайсгербера, Є. Куриловича, Ю.Д. Апресяна, Г.А. Уфімцевої, Ю.М. Караулова, Й.А. Стерніна, А. Вежбицької, С.Г. Шафікова та ін.

Питання про те, як повинні бути розподілені слова всередині семантичного поля, суперечливе, і універсальної схеми поділу, вірогідно, не існує. Підставою для побудови ієрархічних відношень у ЛСПЗ є семи різного ступеня абстракції та семіми різного рівня, а також виконувана номінативна функція (зважаючи на назву поля та граматично неоднорідний склад).

Номінативна функція властива окремим частинам мови не в однакової мірі (Кубрякова 1978: 85). На цій підставі у розширеному ЛСПЗ одні з його мікрополів є ядерними, а інші – периферійними. Ядерними у досліджуваному полі є іменникове та дієслівне мікрополя, прикметникове та прислівникове мікрополя належать до ближньої периферії.

Вивчаючи механізми формування лексичної системи людини, О.О. Залевська зазначила, що основне місце в лексиконі людини посідають іменники (про це детальніше див. Залевская 1977). Це узгоджено з припущенням про первинність іменника як в онтогенезі, так і в філогенезі (Мигирин 1973: 231–232). На відміну від інших частин мови іменники називають ознаки, дії або стани самостійно, незалежно від тих предметів і явищ, для яких харак-

терні ці ознаки або процеси. Іменникам властива абсолютна номінативна значимість, між тим як значимість інших номінативних частин мови послаблена їхніми позитивними синтаксичними ознаками і одночасно їхньою зниженою здатністю виражати зміст інших частин мови (Kuchař 1968: 123).

Номінативна функція дієслова відрізняється від номінативної функції іменника. Доказом цього є семантика дієслова, визначена через предметні імена, сполучувані з ним, і аналіз відношень між дією і його суб'єктом або об'єктом. Натомість субстантивні лексеми самодостатні і для визначення їхнього денотата, і для встановлення сигніфікату. Пор., наприклад:

- (1) *Співав козацький табір у діброві* (Д. Павличко, I, 206).
- (2) *Львівський брук – це не затвердла тиша. Чути в ньому стогони і крики Споконвічних битов і трагедій, Регім гнома, дзвін сльози титана* (Д. Павличко, II, 34).

Отже, дієслівні акустеми виконують “квазіномінативну” функцію (Kuchař 1968: 123), однак це не заважає розташувати дієслівне мікрополе в ядерній частині ЛСПЗ, бо дієслово як основний клас ознакових слів найчіткіше протиставлене іменникові – класові слів на позначення предметів (Вихованець 2004: 217). До того ж, дієслова мотивують переважну більшість іменникових звуконайменувань.

Серед сукупності звуконайменувань як ядерні виокремлено прями номінативні звуконайменування. Семемам із прямим значенням властивий безпосередній, неопосередкований номінативний зв'язок із позначуваним. Ці ЛСВ стабільні, найбільше зумовлені парадигматичними зв'язками. Денотативний характер таких семем збережено в пам'яті носіїв мови у повному складі з усіма основними та неосновними семемами. До ядра також віднесено номінативно-похідні ЛСВ, які мають вужче, конкретніше значення стосовно основного номінативного.

Ядерні акустеми ЛСПЗ поділено на чотири зони, кожна з яких має акустеми іменникового та дієслівного мікрополів. Відповідно до виконуваної іменниками і дієсловами номінативної функції, ближче до ядра розташовано іменникові звуконайменування, далі – звуконайменування, що представляють опредметнену звукодію, і дієслова.

Зі структурного погляду ядерні акустеми поєднують найтипівіші форми й значення, широко вживані й активні в певний історичний період. У них сконцентрована основна інформація про семантичні ознаки поля. Їх називають також опорними, центральними, словами-домінантами (детальніше див. Звегинцев 1957; Уфимцева 1962; Маслов 1975).

Усі ядерні одиниці ЛСПЗ мають такі спільні риси: 1) психологічна важливість для носіїв мови; 2) пряме значення; 3) стилістична нейтраль-

ність; 4) конотативна нейтральність; 5) у своєму складі мають граему 'предметність' або 'процес'.

У межах аналізованого поля виокремлено ядро у вузькому та у широкому розумінні. Ядро у вузькому розумінні – це частина структурної схеми ЛСПЗ, одиниці якої безпосередньо пов'язані з архісемою, є основою для розуміння усіх інших звуконайменувань і творять першу зону ядерної частини поля.

Одиниці **першої зони** – це одиниці глибинного рівня поля, фундамент структури, елементи якої мають такі ознаки: 1) представлені первинно-номінативними ЛСВ (наприклад, *рокіт* "розкотисті звуки, що зливаються в монотонне звучання" (СУМ: VIII, 874)); 2) виражають узагальнений смисл (наприклад, *зук* "сукупність багатьох звуків різної частоти й сили" (СУМ: II, 190)); 3) значення не є вужчим за яке-небудь інше слово поля, окрім домінанти – теми ЛСПЗ (пор., наприклад, акустему першої зони *крик* "сильний різкий звук голосу" (СУМ: IV, 344), другої зони *рев* "гучний, протяжливий крик тварин(и)" (СУМ: VIII, 469), третьої зони *лемент* "крик тварин, птахів і т.ін." (СУМ: IV, 475) і четвертої зони *рик* "сильний рев тварин (переважно свійських), злісне ричання (хижаків)" (СУМ: VIII, 533)); 4) мають широку сполучуваність і найоднозначніше відображають сутність поля; 5) безпосередньо пов'язані з домінантою і проявляють самостійність лексичного значення, тобто відсутність тлумачень через інші акустемі (наприклад, *свист* – 'звук + різкий + високий + сильне видихання повітря + стулені губи/зуби'); 6) глибинну структуру творять постійні ознаки одиниць поля (наприклад, *вуркіт* – 'звук (/архісема/) + несильний (/інтенсивність/) + низький (/висота/) + переливчастий (/тембр/, /характер/'); 7) через них сформовано всю ієрархічну структуру поля (наприклад, *звук – шум – тріск – хрускіт*); 8) переважна більшість одиниць має статус домінанти синонімічного ряду, бо в їхній семантичній структурі не помічено додаткових (уточнювальних) сем (пор., наприклад, *дзвін* і *бевкання, бовкання, чаккання, чохкання, благовіст, калатання*).

За даними науки і практики, людина сприймає не просто звук, а звук певної якості, звук диференційований за певними критеріями. В усіх акустемах першої зони як основні виступають якісні ознаки /інтенсивність/, /висота/, /тембр/, /характер/. Кількісні ознаки (/тривалість/, /кількісний прояв звукового ефекту/) є другорядними. Акустемі нейтральні щодо вияву у своїх значеннях семантичної ознаки /джерело/.

Компонентний склад іменникових одиниць першої зони має таку структуру:

I. /Інтенсивність/ звучання представлена антонімічними семами 'сильне'/'несильне'. За цим компонентом акустема *вуркіт* протиставлена акустемам *крик* і *свист*. Решта акустем зони позначають абстрактний вияв

цієї ознаки, бо будь-який звуковий сигнал має певну інтенсивність. Це забезпечує відповідним акустемам довільну сполучуваність із прикметниками, що номінують інтенсивність звучання.

II. /Висота/ звучання протиставляє звуконайменування за семами ‘високе’/‘низьке’: *дзвін, свист – вуркіт*.

III. У звуконайменувань із абстрактною, широкою звуковою семантикою визначення тембру ускладнене, тому семантичний множник /тембр/ розширено компонентом /характер звучання/. Зазначена ознака представлена в аналізованих акустемах семами: ‘переливчастий’, ‘металевий’, ‘деренчливий’, ‘різкий’, ‘гармонійний’, ‘пронизливий’, ‘монотонний’/‘різномірний’, ‘розкотистий’, ‘протяжний’, ‘відбитий’.

IV. /Кількісний прояв звукового ефекту/: ‘один звук’ – ‘кілька звуків’ (пор., наприклад, *шум – свист*). Цей компонент наявний в акустемах усіх рівнів, але він не є основним.

Ядерна частина ЛСПЗ у широкому розумінні (друга – четверта зони) охоплює одиниці, які диференційовані характером прояву свого денотативного значення і пов’язані з архісемою як безпосередньо, так і опосередковано.

Звуконайменування **другої зони** конкретизують свій предметно-логічний зміст переважно на рівні родових сем (наприклад, *писк* – ‘звук + високий + неголосний + істота’, *журкіт* – ‘звуки + монотонні + вода + хлюпання’), не мають специфікованих сем, що забезпечує широку сполучуваність, і відрізняються різноманітними фонічними характеристиками. Вхідження одразу кількох семем однієї лексеми до зони можна пояснити тим, що такі акустеми за однакового вираження позначають різні за джерелом звуки одного рівня конкретизації. Наприклад, *тріск*: “1. Різкий звук, який утворюється, коли щось ламається, лопається, тріскає, розривається; // шум від різких, коротких ударів, стуків, пострілів тощо; // шум, який утворюється під час згоряння чого-небудь; // характерний звук під час електричних розрядів; // шум, що утворюється під час роботи деяких механізмів, знарядь, інструментів і т.ін.” (СУМ: X, 274). Частина акустем другої зони опосередкована одиницями першої зони, частина – безпосередньо архісемою ‘звук’, наприклад: *рев* – ‘крик + гучний + протяжливий + тварин(и)’, *хрип* – ‘звук + сиплий + нечистого тону + хворобливий стан горла’. Зростає кількість сем: до основних якісних характеристик, які творять першу зону, додано семи, мотивовані ознаками /джерело/, /дія/, /джерело + дія/. Пор., наприклад, *гук* – ‘сукупність звуків + різноманітні + частота + сила’ та *гук* – ‘звук + голос + людина’. Відмічено появу варіантних і вірогіднісних сем. Наприклад, *шурхіт* – “глухий звук, шум від човгання, тертя чогось об що-небудь” (СУМ: XI, 567), *виск* – “тонкий, пронизливий крик; звук, який видає людина або тварина” (СУМ: I, 486), *гуркіт* – “звуки від ударів, падіння, розрядів і т.ін., переважно протяжні, розкотисті” (СУМ: II, 195). Ієрархічно ближче до ядра у

другій зоні розташовані акустемі з інтегральним компонентом /джерело/ або /дія/. Усередині розташовані синонімічні та конкретні ЛСВ тих акустем, які в своєму абстрактному значенні належать першій зоні. На периферії – найменування, які є єдиними в мові для позначення певного звуку навколишньої дійсності та не мають специфікованого характеру. Однокореневі звуконайменування, якщо вони позначають не однакові, а різні звуки також належать периферії зони. Якщо ж у звуку є декілька однокореневих слів – до зони входить тільки одне з них (найуживаніше, нейтральне), а інші належать ближній периферії.

Компонентний склад іменникових акустем другої зони:

I. Інтенсивність/ звуку урізноманітнено градуальними семами ‘тихий’ – ‘неголосний’ – ‘голосний’ – ‘гучний’, пор. *журкіт* – *писк* – *галас* – *рев*. Окрім крайніх точок прояву інтенсивності ‘сильний’ – ‘легкий’ (*гогіт* – *шелест*), виявлено ознаку середньої інтенсивності ‘приглушений’ (*рокіт*). У частини акустем зафіксовано абстрактне вираження ознаки /інтенсивність/ (*тріск*, *хрип*, *грюк*, *клекіт тощо*), яка конкретизована синтагматично:

(3) *Сичання тихе здатне приглушити Мільйони зичних співів у гаю*
(Д. Павличко, II, 103).

II. Усі акустемі кваліфіковані як звуки певної висоти, однак у деяких із них ця ознака має конкретне вираження – ‘високий’/‘низький’, наприклад, *писк*, *скрип*, *виск*, *свист* – *рокіт*, *журкіт*, *хрип*, *гул*.

III. Семантичний множник /тембр, характер/ має антонімічні протиставлення ‘дзвінкий’/‘глухий’ (*виляск* – *шурхіт*), ‘монотонний, одноманітний’/‘різноманітний’ (*журкіт* – *гул*); зафіксовано появу сем ‘різкий’ (*скрип*, *свист*), ‘безладний’ (*гомін*, *галас*), ‘сиплий’ (*хрип*), ‘нечистого тону’ (*хрип*), ‘свистячий’ (*присвист*, *сап*), ‘переривчастий, уривчастий’ (*стук*, *клекіт*), ‘розкотистий’ (*гуркіт*), ‘пронизливий’ (*виск*), ‘скрипучий’ (*скрегіт*), ‘мелодійний’ (*рокіт*). Характер звуку визначено також градуальними семами семантичного множника /тривалість/ – ‘короткий’/‘тривалий’/‘протяжний’ (*грюк* – *гул* – *рев*). Неосовною є сема ‘віддалений’ (*гул*).

IV. Вказівка на /джерело/ обмежує сполучуваність аналізованих одиниць, однак цим семантичним множником значення лише конкретизоване на рівні сем ‘живе’/‘неживе’, ‘людина’/‘інша істота’ (пор., наприклад, *крик* – *шелест*, *голос* – *клекіт*).

V. Семантичний множник /дія як джерело звуку/ конкретизує значення акустем семами ‘падіння’ (*плюск*), ‘удар’ (*оплески*), ‘хлопання’ (*журкіт*), ‘ламання’ (*хрускіт*), ‘лопання, розрив’ (*тріск*), ‘рух’ (*присвист*), ‘жування’ (*хрумкіт*), ‘дихання’ (*хрип*), ‘ходіння’ (*хода*), ‘тертя’ (*рип*), ‘сопіння’ (*сап*), ‘стискання’ (*скрип*), ‘човгання’ (*шурхіт*). Вказівка на /дію/ спричинює

появу ще одного множника – /об’єкт дії/ (наприклад, *плюск* – ‘шум + удар + поверхня води’).

Лишається актуальним множник /кількісний прояв звукового ефекту/ (пор., наприклад, *гул, галас, рокіт* і *голос, плюск, крик*).

Після іменникових акустем у другій зоні розташовано акустемі опрідметненої дії. У них відображений передусім певний субстанційний початок, оформлений спеціальними показниками, але вказана і його залежність від певних процесів (Кубрякова 1978: 65), тому ці звуконайменування творять перехідний рівень між периферійною та ядерною частиною зони – це іменники, які в мові виступають і назвами звуків, і назвами дій, процесів, супроводжуваних звуком. Переважна більшість таких акустем має паралельну форму позначення цього ж звуку, розташовану ближче до домінанти, наприклад, *шелестіння* – *шелест, тріщання* – *тріск* тощо.

У семній структурі звуконайменувань, які представляють опрідметнену дію та одночасно виявляють семи ‘процес/дія’ і ‘результат’, фонічні ознаки відходять від семного ядра, поступаючись місцем інтегральним ознакам /дія/ і /джерело/, наприклад, *шарудіння* – ‘звуки + шарудіти + шерех, шелест + слабкий’, *гримання* – ‘звуки + стукати + стук, шум + сильний’. Виявлено факт компенсування якісних характеристик акустемі опосередкованою яскравою родовою семою, наприклад, *хрустіння* – ‘звуки + хрустіти + **тріск, хрускіт**’. Окремим звуконайменуванням властивий множник /додаткова дія/ (звукова/незвукова), реалізований семами ‘зіткнення’, ‘рух’, ‘просочування’, ‘удар’, ‘випускання повітря, газу, пари’, ‘хода’, ‘біг’, ‘ламання’, ‘розрив’, ‘витікання’, ‘кипіння’, ‘скребіння’. Наприклад, *грюкання* – ‘звуки + грюкати + шум, грюк + сильний + удар, поштовх, коливання’, *цокання* – ‘звуки + цокати + своєрідні + уривчасті + раптове зіткнення + тверді предмети або поверхні’. Компонентний склад акустем опрідметненої дії другої зони протиставлений власне іменниковим звуконайменуванням урізноманітненням семантичного множника /тембр, характер/, що пов’язано з появою у семній структурі акустем постійної, основної ознаки /дія/, яка й зумовлює відповідну характеристику звуку. Зокрема, до вже названих сем додано семи ‘хрипкий’, ‘своєрідний, характерний’, ‘ритмічний’, ‘музичний’, ‘сухий’, ‘дрижачий’, ‘переливчастий’, ‘деренчливий’, ‘металевий’, ‘шумовий’, ‘частий’ ‘гуркітливий’, ‘лункий’, ‘рівний’, ‘дзвенячий’.

Дієслівні акустемі другої зони позначають не звучання само собою, а активну діяльність його утворювача як вияв здатності видавати певний звук. Значна частина цих безпрефіксних дієслів утворена від звуконаслідувань і поєднана інтегральною семою ‘видавати/утворювати’ + диференційний множник /конкретний звук/, наприклад, *ревіти* “видавати рев, ревіння (про тварин)” (СУМ: VIII, 471), *тріскати* “утворювати тріск” (СУМ: X, 275). Якщо джерелом звучання є суб’єкт (істота), то в семантиці відповідних

дієслів головною семою є ‘видавати звук’ (*співати* “видавати голосом музичні звуки” (СУМ: IX, 514)); якщо джерелом звучання є дія суб’єкта (істоти) – ‘утворювати звук’ (*стукати* “створювати стук, шум при ударах, поштовхах, коливаннях, розривах і т.ін.” (СУМ: IX, 802)). Для дієслів, що позначають процес продукування звуків істотами, значення “видавати звук” є первинним стосовно значення “утворювати звук” (про це детальніше див. Кузнецова 1958). Однак не в усіх звуконайменуваннях можна чітко розмежувати вказані значення: в одних акустемах ці семи можуть бути об’єднані в одному значенні – “видавати, утворювати шум (звук)” (*свистіти* “видавати, утворювати свист (у 1 знач.)” (СУМ: IX, 75)), в інших – реалізовано одну з цих сем (*шарудіти* “видавати слабкий шерех, шелест” (СУМ: XI, 418)).

Ближче до домінанти розташовано дієслівні акустемі, в яких множник /конкретний звук/ деталізований фонічними характеристиками, наприклад: *кричати, сичати, дзвеніти, торохтіти, цокат, ляцати*. У середині зони – дієслівні акустемі, в яких множник /конкретний звук/ представлений іменниковими акустемами, які належать до першої і другої зон, наприклад: *стукати, свистіти, рипіти, скреготати, шурхотіти, хрумтіти, дзюрчати*. Ще далі від домінанти розташовані акустемі з інтегральною семою ‘звучати’ + фонічні характеристики, наприклад: *ринуть, рокотати, зриватися, зринати, розходитися, розлуновати*. У переважній більшості аналізованих акустем ознака /джерело дії/ не входить до семантики дієслова, але завжди супроводжує його, наприклад, *кричати* – тварини або птахи, *стугоніти* – явища природи або механізми, *хроніти* – людина або тварина.

Характеристику звучання за ознакою /висота/ більшість дієслів має у своїй внутрішній структурі. Наприклад, дієслова *стугоніти, рокотати, гудіти, вуркотати, дудніти, урчати* позначають звуки низької частоти, а дієслова *свистіти, дзвеніти, пицати, ляцати* – високої частоти.

Третя зона ядерних акустем відзначена специфікованим характером денотативного значення, що урізноманітнює фонічні особливості звуку.

Аналізовані звуконайменування зберігають компонентний склад одиниць попередньої зони, але ядерні власне іменникові акустемі відрізняються від останніх інтегральними семантичними множниками на рівні видових сем: /природа джерела/ (‘мисливський ріг’, ‘свисток’, ‘металеві, скляні, дерев’яні предмети’, ‘годинниковий механізм’, ‘еластичний предмет’, ‘немовля’, ‘вітрила’, ‘сухий предмет’, ‘твердий предмет’, ‘крила’, ‘різновиди птахів, комах, тварин’, ‘хвиля’, ‘голос’, ‘зброя’ тощо) і /якість дії/ (‘недбало’, ‘дуже голосно’/‘голосно’/‘тихо’, ‘швидко’, ‘мимоволі’, ‘ритмічно’, ‘членороздільно’, ‘по черзі’, ‘судорожно’, ‘раптово’, ‘коротко’ тощо). Наприклад, *гудок* – ‘звук + низький + протяжний + свисток’, *крекіт* – ‘звуки + качки, жаби’, *фуркіт* – ‘звуки + крила птахів + політ або швидкий рух’. Наявність специфікованої ознаки у семній структурі акустемі призводить до об-

меження або й взагалі відсутності якісних характеристик звуку, бо за таких умов фонічні характеристики опосередковані компонентом **/природа джерела/**. Наприклад, *удар* – ‘звук + зіткнення + чогось із чимсь’, *гогіт* – ‘звуки + схожі на “го-го” + гуси’, *ляскіт* – ‘звуки + удар + чим-небудь + еластичним’. У цьому аспекті важливою є поява семи ‘своєрідний, характерний’ щодо якісної характеристики звуку. Ця сема не несе безпосередньої інформації про фонічні характеристики звуконайменування, однак вказує на особливий характер звуку, зумовлений певним джерелом. Наприклад, *туркіт* – ‘звуки + своєрідні + переливчасті + голуб, горлиця’. Семантична ознака **/інтенсивність/** конкретизована градуальним семним рядом ‘несамовитий’ – ‘гучний’ – ‘дуже голосний’ – ‘голосний’ – ‘неголосний’ – ‘приглушений’ – ‘тихий’: пор., наприклад, звуконайменування *рев* – *вигрім* – *вереск* – *гук* – *писк* – *рокіт* – *шепіт*. До семантичного множника **/характер/** додано семи ‘тріскотливий’ (*тріск*), ‘послідовний’ (*мелодія*), ‘нерівномірний’ (*перегуд*), ‘з хрипом’ (*кашель*), ‘хрипливатий’ (*хрип*), ‘незлагоджений, негармонійний’ (*різноголосся*). На периферії зони розташовано іменникові звуконайменування, які у глибинній структурі містять факультативні компоненти **/відстань/**, **/місце/**, **/враження/**, **/почуття/**. Наприклад, *відгомін* – ‘звук + слабкий + відстань’, *вереск* – ‘звук + високий + пронизливий + неприємний + тертя + металевий, дерев’яний предмет’. Активніше проявляються варіативні семи різної природи (від основних до другорядних): *шерхіт* “глухий звук, шум від тертя чогось об що-небудь” (СУМ: XI, 445), *виск* “високий, пронизливий звук, утворюваний при терті металевих чи дерев’яних предметів або при польоті кулі, снаряда і т.ін.” (СУМ: I, 486). Регулярна багатозначність типу **/джерело/** – **/звук/** призводить до того, що усі назви музичних інструментів (та їхніх активних частин) можуть метонімічно позначати утворюваний ними звук (Падучева 1998: 11), наприклад, *гонг* – “ударний музичний інструмент [...]; // звуки, утворювані цим предметом” (СУМ: II, 122), *литаври* – “ударний музичний інструмент [...]; // звуки, утворювані цим інструментом” (СУМ: IV, 494).

Коло специфікованих акустем опредметненої дії та дієслівних звуконайменувань якісно і кількісно різноманітніше. У специфікованих звуконайменуваннях утворювач звуку повністю входить до глибинної структури акустемі і пов’язаний із певною категорією суб’єктів або з конкретним суб’єктом. Такі одиниці референтно обмежені. Наприклад:

- (4) *Свиня хрюкає, чим і відрізняється від собаки, бо собака гавкає* (О. Вишня, II, 112).
- (5) *Тюхкає, аж розлягається, в садку соловейко* (М. Коцюбинський, II, 55).

Зафіксовано велику групу звуконайменувань, що акустично деталізують людське мовлення, наприклад, *сичати, стогнати, рокотати, окати, гомоніти, джеркотати, лепетати, протягати, присвистувати, хлипати, хрипіти, акати, вуркотати, гаркавити, гакати, дріботіти, мимрити, заїкатися, запинатися* тощо. Голос виступає ознакою, властивою людині як істоті, і виражений у звучанні, утвореному голосовим апаратом. Таке звучання є сукупністю фонаційних параметрів. Мовлення передає усю палітру внутрішнього світу людини, його емоції, почуття, переживання. Наприклад:

- (6) – *Ну от, ви вже й гніваєтесь... – зажурено протяг Звірятин, лагідною усмішкою вуст ховаючи насмішку, що забриніла йому в голосі* (Є. Плужник, 68).
- (7) – *Ва-аніку! – прохрипів він, заходячись гірким кашлем* (Є. Плужник, 134).

Разом із специфікованими найменуваннями ядро третьої зони творять акустеми, в яких до постійної ознаки /**додаткова дія**/ додано ознаку /**якість додаткової дії**/, що урізноманітнена семами ‘голосна’ (*голосіння*), ‘важка’ (*сопіння*), ‘ритмічна’ (*цокання*), ‘швидка’ (*хурчання*), ‘з шумом’ (*хлюпання*), ‘з шерехом’ (*чахкання*), ‘у ніс’ (*зугніння*), ‘під тиском’ (*чавкання*), ‘судорожна’ (*схлипування*), ‘мимовільна’ (*чхання*), ‘уривчаста’ (*пихкання*), ‘стиха’ (*квиління*), ‘часта’ (*калатання*), ‘зі стогоном’ (*стогнання*). Характер самої /**додаткової дії**/ може бути як звуковим (‘кричати’, ‘тріскати’, ‘співати’, ‘мовити’, ‘стукати’, ‘чмокати’), так і незвуковим (‘спати’, ‘дихати’, ‘летіти’, ‘іти’, ‘терти’, ‘плакати’, ‘жувати’), пор., наприклад, *вигукування* – ‘звук + вигукувати + голосно + крик + почуття’, *човгання* – ‘шум, шарудіння + човгати + тертя + по якійсь поверхні’. Основними у дієслівних акустемах виступають не лише семи ‘видавати звук’/‘утворювати звук’, але з’являється сема ‘супроводжувати звуком’, наприклад, *тужити* – ‘плакати, примовляючи’ (СУМ: X, 312), *плямкати* – ‘їсти, прицмокуючи’ (СУМ: VI, 603).

Перенесення акценту якісної характеристики звуку з лівої частини семної структури (фонічні ознаки) до правої (дія) пояснює незначне урізноманітнення ознаки /**характер**/, зокрема додано семи ‘нерозбірливий’ (*лепетання*), ‘невгамовний’ (*валування*), ‘тужливий’ (*завивання*), ‘горловий’ (*кректання*), ‘пискливий’ (*дзявкання*), ‘рвучкий’ (*тріпання*).

В одиниць зони зростає кількість і характер вірогіднісних сем: вони властиві як ознаці /**джерело**/, так і /**якість**/ звуку. Наприклад, *хрипіти* – ‘видавати + звуки + хриплі + важке дихання + переважно про тварин’ (СУМ: XI, 155), *шкварчати* – ‘видавати + звуки, тріск, шипіння + короткі + уривчасті + переважно під дією жару, вогню’ (СУМ: XI, 473).

В акустем четвертої зони характеристики семної структури зміщено в правий бік, далі від архісеми та якісних характеристик. Цю зону умовно можна назвати “зоною відцентрових сем”. Пор., наприклад, семну структуру акустем другої зони *сичання* – ‘звуки + сичати + нагадують вимову звука “с” + протяжну’ і акустем четвертої зони *сичання* – ‘говоріння + сичати + нерозбірливо + свистячі звуки + часто’. Переважна більшість звуконайменувань опосередкована родовими семами, наприклад, *фальцет* – ‘голос’, *благосвіт* – ‘дзвін’, *зо́йк* – ‘стогін’, *клекіт* – ‘булькіт’. Якщо акустем третьої зони специфіковані за /джерелом/ або /дією/, то основні одиниці четвертої зони є спеціалізованими найменуваннями, необмеженими “сферою використання”, але залежними від інтелектуального рівня учасників комунікативного процесу. Наприклад, не кожна людина, почувши низький голос людини, назве його *октавою*, або ж середній між басом і тенором чоловічий голос – *баритоном*, однак у реальному світі існує відповідна диференціація таких звуків, закріплена в мові:

- (8) *Високим фальцетом кінчає Тимоха останній куплет* (О. Вишня, I, 198).
- (9) *Прекрасне сопрано. Добрий баритон і чудесний молодий, свіжий, як струмочок лісовий, альт* (О. Вишня, II, 154).

Такі акустем належать до ядерної частини ЛСПЗ, бо вони детермінологізувалися, втратили чітко встановлену концептуальність і однозначність, вийшли за межі певних термінологічних систем і набули статусу загальноживаних. Маючи статус периферійної серед прямих номінативних ЛСВ, четверта зона активно проявляє дифузність структури поля через наявність “чужих” ознак: /час/, /місце/, /емоційне враження/, /відстань/, /фізіологічний стан/.

Серед дієслівних акустем і акустем опредметненої дії поширена ознака /схожий на .../. Ця ознака характерна для звуконайменувань із чітко визначеним характером і джерелом звуку. Вона змінює первинне джерело звучання, розширює денотативний зміст номінативної одиниці та переводить утворений ЛСВ у інший лексико-семантичний підрозділ. Наприклад, *цві́рчання* – ‘звук + цві́рчати + характерний + **схожий на щebet + предмети**’, *стрекотати* – ‘звуки + **схожі на стрекіт + механізми** (мотор, кулет тощо)’.

Здійснений аналіз дозволяє зробити такі висновки:

1. Постійними для звуконайменувань ядерної частини є фонічні ознаки: /інтенсивність/, /висота/, /тембр/, /характер/. Диференційними виступають лексико-граматичні семи ‘предметність’, ‘процес’, семантичні

ознаки /джерело/, /дія/, /природа джерела/, /якість дії/, /додаткова дія/, /якість додаткової дії/, /схожий на .../, /супровідна дія/. Факультативними виступають ознаки /кількісний прояв звукового ефекту/, /знаряддя дії/, /почуття/, /час/, /місце/, /враження/, /відстань/, /фізіологічний стан/.

2. Абстрактну семну схему ядерних одиниць можна подати так: /архісема/ – /родова сема/ – /інтенсивність/ – /висота/ – /тембр, характер/ – /джерело (родове/видове / специфіковане)/ – /дія (основна/додаткова / основна + додаткова)/ – /якість дії (основної/додаткової / основної + додаткової)/ – /відцентрові семі/.

3. Характер основних сем у звуконайменуваннях ядерної частини ЛСПЗ визначено такою ієрархією: доцентровий (одиниці першої (загальні) – другої (конкретні) – третьої (специфіковані) зон і відцентровий (одиниці четвертої зони – “чужі”).

4. Аналіз ядерних акустем засвідчив: чим бідніші семні схеми акустем, тим ближче до домінанти вони розташовані, і навпаки, чим більше компонентів у схемі, тим віддаленіше одиниця від домінанти.

5. В українській мові основна маса прямих звуконайменувань пов’язана з якоюсь сукупністю джерел або з конкретним джерелом звуку.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець, І.Р. (ред.) 2004, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*. Київ: Унів. вид-во “Пульсари”.
- Залевская, А.А. 1977, *Проблема организации внутреннего лексикона человека*. Калинин: Изд-во Калининского ун-та.
- Звегинцев, В.А. 1957, *Семасиология*. Москва: Изд-во Москов. ун-та.
- Кубрякова, Е.С. 1978, *Части речи в ономаσιологическом освещении*. Москва: Наука.
- Кузнецова, О.Д. 1958, О двух значениях глаголов звучания в толковых словарях русского языка. В кн.: Ожегов, С.И. – Ахманова, О.С. (ред.), *Лексикографический сборник, вып. 3*. Москва, 97–102.
- Маслов, Ю.С. 1975, *Введение в языкознание*. Москва: Высшая школа.
- Мигирин, В.Н. 1973, *Язык как система категорий отображения*. Кишинёв: Штиинца.
- Падучева, Е.В. 1998, Парадигма регулярной многозначности глаголов звука. *ВЯ* № 5, 3–23.
- Уфимцева, А.А. 1962, *Опыт изучения лексики как системы*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Kuchař, J. 1968, К общей характеристике номинации. *Travaux Linguistiques de Prague 3: Études structurales dédiées au VIe Congrès des slavistes*. Prague: Academia, 119–129.

ДЖЕРЕЛА

- Вишня, О. *Твори, т. I–IV*. Київ: Дніпро, 1988–1989.
- Коцюбинський, М. *Твори, т. I–VII*. Київ: Наукова думка, 1974.
- Павличко, Д. *Твори, т. I–II*. Київ: Дніпро, 1989.
- Плужник, Є. *Змова у Києві: Роман, п'єси*. Київ: Український письменник, 1992.
- СУМ – *Словник української мови, т. I–XI*. Київ: Наукова думка, 1970–1980.